

(əvvəli ötən sayımızda)

Lenorman mixi yazı mətnlərinə əsasən Mərkəzi Asiyadakı ən sonuncu ölkədən başlayaraq Kiçik Asiyanın qəlbinə qədər böyük bir ərazidə turanlıların məskunlaşdığını böyük əminliklə qeyd edir: "İndi biz nəzərlərimizi Mesopotamiyanın iki nəhəng çayının başladığı dağ silsiləsinə yönəldək (Zaqros dağları), Biz orda e.q. IX-VIII əsrlərdə turanlıları və onların ustalıqla əsasını qoyduqları yaşayış məskənlərini görəcəyik. Tədqiq etdiyimiz çoxsaylı Assur yazılarında böyük sayda qeyd olunan coğrafi adlar və şəxs adlarının mənşəyi bizə bölgənin şərqdəki sonuncu ölkəsindən başlayaraq Kiçik Asiyanın qəlbinə qədər uzanan ərazidə məskunlaşmış əhəlinin zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlı olduğunu və onların Midiyanın ilkin sakinləri kimi eyni irqə mənsub olduqlarını görəcəyik". (Lenormant F. 1895, Səh. 309)

Bir çox müəlliflər istər sumerakkad, istərsə də Elamda və Ön Asiyanın digər ərazilərində yaşayan xalqları siyasi səbəblər üzündən bir başa turanlı öntürklər adlandırmağa cəsarət etmədiklərindən onları monqol, fin, dravid və ya başqa adlarla adlandırdılar. Billerbekdə bu səbəbdən elamlıları və qutileri monqol kimi təqdim edir.

Farslar İrana gəlmədən öncə Elam tayfaları bu ərazidə 3 min il ərzində hökmranlıq edərək yüksək mədəniyyət qurmuşdular. Elamlıların qonşuluğunda yaşayıb onlara etnik baxımdan qohum tayfalar olan qutu, lullubi və mannaların məskunlaşdıqları ərazilərdə Farslardan öncə mada (midiya) tayfaları öz dövrlərini qurmuş, midiyalılar yüksək dərəcədə elamlıların mədəni təsirinə məruz qalmışdılar. Elam dili quti və lullubilərdə idarəçilik dili olub səndə bu dildə tərtib olunduğu kimi Midiyada da idarəçilik və ticarət dili idi. Farslar Elamın mühüm vilayətlərindən biri olan keçmiş paytaxtı Anşanı ələ keçirərək orda uzun əsrlər boyu mövcud olan yüksək mədəniyyəti sahibləndilər. Anşan Elamın üç mühüm tayfalarından biri olan xuzi və ya huzilərə məxsus idi.

Elamda məskunlaşan xalqların türk mənşəli olduqlarını yalnız keçən əsrlərin müəllifləri deyil, müasir dövrün də bir çox görkəmli arxeoloq və assuroloqları tərəfindən elmi dəlillərlə təsdiq edilməkdədir. Müasir dövrün böyük arxeoloqlarından Nyu-York universitetinin professoru Elam, Mesopotamiya və Qədim Şərq tarixi və arxeologiyası üzrə bir çox fundamental əsərlərin müəllifi Daniel Potts Elam haqqında yazırdı: "Elamda Teoman, Kudur kimi bir çox hökmdar adları Türk adları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Daranın Bisütun kitabəsində yazıldığına görə

Elam və ya "elamtu" sami dilindədir. Turanlılar öz ölkələrini Susian adlandırmışlar, çünki bu ölkənin kralı da ölkənin adına uyğun olaraq Susanak adlanırdı. (J.Oppert. 1865, Səh. 11)

Elamın qədim turanlıları öz ölkələrini "huzi" adlandırdılar. Oppert Xuzistan adının Bisütun qaya kitabəsində və Əhəmənilərə məxsus digər kitabələrdə Kusia=Kuu-su=kusi şəklində yazıldığını qeyd edir. (J.Oppert, T II, 1851-1854, Səh. 19)

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Əhəmənilərə tabe olmayıb e.q. 522-ci ildə üsyan qaldıraraq özünü Elam hökmdarı elan edən şəxs Aşşena və ya Assena adlanırdı. Bu ad Göytürklərin ulu əcdadı Asena adını xatırlatmaqdadır. (Potts D., 1999, Səh. 14-17)

Bir çox müəlliflər Elam mədə-

niyyətinin formalaşmasında dravidlərin iştirakı və dravid dilinin turan dil ailəsinə daxil olduğu haqqında fikirlər irəli sürmüşlər. Bu məsələyə münasibət bildiren Lenorman yazır: "Turan dil qrupuna aid etdiyimiz altay dilləri və dravid dilləri Morfoloji cəhətdən yaxın bənzərliyə malikdirlər. Bu fakt coğrafi baxımdan da uyğunluq təşkil edir. Bu iki dilin yayıldığı coğrafi areallar qədim dövrlərdə bir-biri ilə təmas nöqtəsinə malikdirlər. Dravid dilində danışan əhəli Susiananın cənubunda Ərəb vilayətindən başlayaraq Belucistan da daxil olmaqla Hindistanın qərb sahillərini əhatə edən ərazidə məskunlaşmışdılar. Yaşadıqları coğrafiyada aralarında mövcud ola biləcək təmaslara və hər iki dilin aqlyutativ quruluşu olmasına baxmayaraq bu dillərin qohumluğu tam şəkildə müəyyən edilməmişdir". (Lenormant F. 1895, Səh. 366)

Elamın-Susun yerli əhalisini perslər "Uvasa" (bu söz Suzun yerləşdiyi yüksək dağlıq bölgənin adına uyğun olaraq türkcə "uca" adının dəyişik fonetik şəkildir) adlandırdılar, yunanlar "Oüks" adlandırdılar, bu günki adları isə xuzistandır.

Heç şübhəsiz bu ad "quz" adının dəyişik fonetik formasıdır. Qədim yunan müəllifləri də Xuzistani və ya Suzu "Oüks", yeni öküz adlandırdılar ki, bu ad Kudur sözü ilə eyni mənə kəsb edir. (DTS, 1969, Səh. 474)

Danimarkalı assuroloq Karsten M.Nibur Elamın Qutilərle eyni olduğunu və Elam və Susdakı xuzi xalqının adının quti adı ilə eyniyyət təşkil etdiyini qeyd edir. Belə ki, Elamın quzeyində Xuzqan rud adlı çay da mövcuddur. (Nibuhr Marcus Carsten, 1857, Səh. 166)

Əslində ölkə qədim zamanlardan Suziana və ya buranın avtonom əhalisi olan Xuzilərin adı ilə Xuzistan adlanırdı və Elam adı isə tövratdan götürülmüş adlıdır və paytaxtı da Suz şəhəri idi. Huzistan əyaləti Kəhra və Karun çaylarının vadisində yerləşir. Strabon Suzda kissilərin yaşadığını yazır.

Avropanın bir çox tarixçiləri qədim yunan müəlliflərinə əsaslanaraq Suziananı "Uksi"lər ölkəsi (Pays d'Uxiens) adlandırdılar. Bu fikir Suz, Suziana, Huz, Quz və Ukuz adlarının eyni kökdən olan sözünmüxtəlif deyiliş formaları olduğunu isbat edir. Adın Suz və Xuz şəklində olan kö-

künün müxtəlif izahları verilsə də heç biri gerçək mənəni əks etdirmir. Sözün əslinin "Oğus" olduğu və sami dillərinə xas ifadə və yazılış xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq "Qus" şəklində olduğu gerçək izahını təşkil edir. Sami xalqları Oğuzları Quz və ya Qus adlandırdılar. Oğuz adı türk dilində çay vadisi mənasında işlənir. Bu söz türk ləhcələrində də, ifadə olunaraq oğuzları nəzərdə tutur. (Yusuf Hikmet Bayur, 1930, Səh. 362)

Suz və Anşan Xuzistanın (Oğuzistanın) ən mühüm şəhərləri idilər.

Kiçik ordu və qəbilələr şəklində yaşayan Oğuzlar hər zaman çay vadilərində və dərələrində yaşamağa üstünlük verən uca boylu, uzun saqlı və gur saqqallı türklər bu xusu-

dadır. Xuzistan, yeni ağaların, buyruq sahiblərinin, böyüklerin oturduğu yer, onların ölkəsi deməkdir. Xuzistanda yaşayan böyük dövlət və mədəniyyət quran elamlar türklər idilər. Sonrakı dövrdə onların yerini soydaşları olan madlar tutmuşlar". (Hüccətulla Zakir. 2007, Səh. 85)

Kas və ya Kusi türkləri

Kassilər dünya tarixində dərin izlər buraxmış qüdrətli turan tayfalarından biridir. E.q. III minillikdə Mərkəzi Asiyadakı Turan adlanan vətənlərindən, Xəzər dənizinin güney əraziləri üzərindən gələrək Ön Asiyada yerləşdikləri bir çox müəlliflər tərəfindən qeyd olunan kassilər altı əsr ərzində Mesopotamiyada qüdrətli bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Kassilərin məskunlaşdıqları ərazilərin mərkəzi hissəsi Azərbaycanda yerləşirdi.

Klassik yunan tarixçiləri kassiləri Kossivə kissi adlandırdılar. Mixi yazı mətnlərində isə bu dağlı xalqın adı sami ənənələrinə uyğun olaraq Kaşşu və ya Kassu şəklində qeyd

olunmuşdur. Onlar qədim müəlliflərin əsərlərində cəsur və döyüşkən xalq kimi təqdim olunur. Bir çox tədqiqatçılar aşağıda bəhs olunduğu kimi Kassi adını Kossi, Kussi və Quzi kimi şərh edirlər. Georq Hüzing kassilərin özlərini öz dillərində Kusi adlandırdıqlarını yazır.

Kassilərin quzeydə və Hurilərin isə güneydə yeni bir hakim xalq kimi meydana çıxmaları qədim dövrdə ən önəmli siyasi hadisələrdir. Kassilər artıq XVIII əsrdə Babilin quzeyində yaşayırdılar. Onları regionun digər xalqlarından fərqlənən adlanmağa görə tanımaq olurdu. Onlar qəbilə-tayfa sosial təşkilatına malik olub həyat fəaliyyətləri çöl və kənd təsərrüfatı sahələrinin çulğalaşdığı ərazilərlə sıx əlaqədə idilər. Kassilər Fəratın orta vadilərindəki şəhərləri əhatə edən ərazidə özlərinin ilk dövlətlərini yaratmışdılar. Paytaxtı Terke olan Hana hakimiyyət sülaləsi kassilərə mənsub idi. Babil mətnlərində Kassi dili lüğətinin mövcudluğuna haqqında bəhs olunsun da, indiyədək kassi dilində hər hansı bir mətn aşkar edilməmişdir. (Mierop M. History, 2015, Səh. 123)

(ardı gələn sayımızda)